

УДК 94(477)"191/193"

*Устенко Альона Анатоліївна,
аспірантка Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
ustenko28121991@rambler.ru*

«КОЛИШНІ ЛЮДИ» В СОЦІАЛЬНІЙ СТРАТИФІКАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1920-х РР.

Анотація: Досліджується соціальна криза періоду в історії України, що настала після 1917 р. і поєднувалася з відсутністю чіткого розуміння критеріїв розмежування радянського суспільства на «своїх» і «чужих». Критерії ідентифікації «колишніх» як особливого соціуму формувалися стихійно, вони були невизначеними і залежали від конкретно історичних ситуацій та від суб'єктивних факторів. Нестабільність і неоднозначність соціального статусу громадян післяреволюційної радянської України, що характеризується крайнім ступенем деструктуризації суспільства, погіршувалася спорідненням різних суспільних верств і високою соціальною мобільністю значної частини населення. Доведена відсутність у післяреволюційній Україні усталених визначень тих чи інших понять і термінів, їх багатозначність або невідповідність змісту сучасного розуміння, що також часто призводить до спотворення історичної реальності.

У статті на основі архівних джерел та літератури розглядаються межі соціального простору «колишніх» та критерії розмежування радянською владою суспільства на «своїх» і «чужих» у післяреволюційний період.

Ключові слова: «колишні люди», «колишні», «чужі», експлуататори, соціально небезпечні, «буржуї», позбавленці.

*Устенко Алена Анатольевна,
аспірантка Уманского государственного педагогического*

университета имени Павла Тычины

«БЫВШИЕ ЛЮДИ» В СОЦИАЛЬНОЙ СТРАТИФИКАЦИИ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА 1920-х ГГ.

Аннотация: Исследуется социальный кризис периода в истории Украины, наступившей после 1917 г. и сочеталась с отсутствием четкого понимания критериев разграничения советского общества на «своих» и «чужих». Критерии идентификации «бывших» как особого социума формировались стихийно, они были неопределенными и зависели от конкретно исторических ситуаций и от субъективных факторов. Нестабильность и неоднозначность социального статуса послереволюционной советской Украины, характеризующееся крайней степенью деструктуризации общества, ухудшалась родством различных общественных слоев и высокой социальной мобильностью значительной части населения. Доказано отсутствие в послереволюционной Украине устоявшихся определений тех или иных понятий и терминов, их многозначность или несоответствие содержания современного понимания, что также часто приводит к искажению исторической реальности.

В статье на основе архивных источников и литературы рассматриваются пределы социального пространства «бывших» и критерии разграничения советской властью общества на «своих» и «чужих» в послереволюционный период.

Ключевые слова: «бывшие люди», «бывшие», «чужие», эксплуататоры, социально опасные, «буржуи», лишенцы.

*Alyona Anatoliyivna Ustenko,
post-graduate student of
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University*

“FORMER PEOPLE” in THE SOCIAL STRATIFICATION of SOVIET SOCIETY in the 1920s

Annotation: The article deals with the social crisis of Ukrainian historical period after 1917. The crisis resulted in the lack of clear understanding of the definition criteria for friends and enemies in Soviet society. The article demonstrates that the criteria for identifying “former people” as a special part of society were spontaneously formed. They were uncertain and dependent on the specific historical situations and the subjective factors. Instability and ambiguity of citizens’ social status in post-revolutionary Soviet Ukraine, characterized by an extreme degree of society destruction, was deteriorated by affinity of different social groups and high social mobility of big sections of population. The research proves that post-revolutionary Ukraine had no established definitions of certain terms and concepts and ambiguity or discrepancy of their content to modern sense can often lead to the distortion of historical reality.

On the base of archival sources and literature the article analyses the boundaries of social scope of “former people”. The criteria of social differentiation by the Soviet power into friends and enemies in post-revolutionary period are studied.

Key words: «former people», «the former», «strangers», exploiters, socially dangerous, «bourgeois», non-voters.

Події революції 1917 р., і як наслідок, встановлення радянської влади в Україні, відчутно вплинули на всі сфери життя українського суспільства. Ліквідація експлуататорських класів, проголошення диктатури пролетаріату, класова боротьба – основні завдання нової влади, які призвели до розколу суспільства на «своїх» і «чужих». Дослідження різних аспектів соціальних змін є одним з пріоритетних напрямів вітчизняної історії і з цим пов'язана актуальність пошуку нових підходів до вивчення соціальних трансформацій радянського часу.

Представники вкрай різних соціальних груп, які не мали змоги вчасно емігрувати за кордон, змушені були пристосовуватися до абсолютно нових умов існування. Їх називали «залишками проклятого минулого» і штучно об'єднали в єдину категорію під символічною назвою «колишні люди» або просто «колишні». Крах епохи супроводжувався соціальними катаклізмами. Диктатура пролетаріату проголосила в якості завдань придушення опору повалених класів, їх перевиховання і визначила нову шкалу соціальної ієрархії – «хто був усім, став ніким». Автор даного дослідження має за мету з'ясувати соціальний спектр «колишніх людей» в розумінні післяреволюційної влади та на рівні соціально-побутового спілкування.

«Колишні люди» – це унікальне соціальне утворення, яке ніколи не існувало в рамках офіційної соціальної структури радянського суспільства, але яке завжди мало місце у свідомості представників більшовицької влади і в їхній політичній практиці. Зрозуміти соціальну природу даного явища можливо лише в загальноісторичному контексті післяреволюційної епохи.

Фахівці радянської історичної науки обходили подібні теми, на їх вивчення і публікацію накладалися певні обмеження. Проте деякі питання соціалізації представників «чужих» підіймалися в ході дослідження проблем ліквідації «експлуаторських класів» в СРСР, а також зміни соціальної структури і становлення «безкласового» суспільства [1–3]. Окремі аспекти досліджувались в працях, присвячених формуванню радянської інтелігенції, історії вітчизняної культури, культурної революції і проблем збереження культурної спадщини [4–5]. Питання адаптації до нових умов колишнього чиновництва, службовців ряду відомств досліджувалось в працях, присвячених створенню держапарату і окремих його структур [6].

Дослідження місця і ролі в суспільстві різних соціальних верств населення стає актуальним на початку ХХІ ст., коли в рамках соціальної історії, історії повсякденності і мікроісторії були зроблені спроби реконструкції радянського

післяреволюційного суспільства «знизу», створення «соціального портрету» тих чи інших суспільних верств, в тому числі й «колишніх» [7–8].

Однак не дивлячись на значні досягнення у вивченні післяреволюційної історії, дана тема залишається актуальною та однією з найбільш дискусійних. Лише побічно досліджено повсякденні практики різних соціальних груп «колишніх», критерії їх соціальної ідентифікації, проблема співвідношення та взаємозв'язку декларованої політики та політичної практики по відношенню до них на місцях. Але на сучасному етапі розвитку вітчизняної та зарубіжної історичної науки немає єдиного тлумачення поняття «колишні люди».

В офіційному дискурсі незмінною складовою групи «колишніх» були так звані «експлуаторські класи» дореволюційного суспільства. За марксистсько-ленінським трактуванням, експлуаторами вважалися «суспільні класи, які привласнювали собі чужу працю, на основі володіння приватною власністю» [9,с.414]. Але на практиці категорія «експлуаторів» охоплювала різні суспільні верстви українського населення, які суттєво відрізнялися за своїм походженням, ставленням до влади, рівнем матеріальних доходів, політичними переконаннями і культурними традиціями. З часом поняття «експлуатор» практично не вживалося, а його замінили такі як: «ворожі класи», «залишки проклятого минулого», «соціально небезпечні», «соціально чужі елементи», «чужі», «колишні люди» або просто «колишні».

Першим кроком на шляху до соціальної дискримінації раніше привілейованих верств суспільства стала ст. 65 Конституції РСФРР, прийнята на V з'їзді Рад в липні 1918 р. Виборче право переставало бути невід'ємним правом людини і перетворювалося на «соціальну функцію виборців». Виборчих прав були позбавлені: особи, що використовували найману працю з метою отримання прибутку (експлуатори); особи, котрі жили на нетрудові доходи (лихварі-рантьє); приватні торговці; служителі церкви та релігійних культів; злочинці та божевільні. Таке дискримінаційне виборче право

зберігалося до прийняття Конституції СРСР 1936 р. Одночасно виникає нова соціальна категорія радянського суспільства – «позбавленці» [10, с.22–24].

Поняття «позбавленець» (рос. – «лишенец») стало широко відомим ще з середини 1920-х років, яким називали осіб позбавлених виборчого права та інших прав. Відповідно до Кримінального кодексу (редакцій 1922 р. і 1927 р.) позбавлення виборчих та інших прав застосовувалося у вигляді додаткового покарання, що тягло за собою, як правило, звільнення з роботи, виключення з профспілок, виселення з квартир тощо[11,с.63]. Серед «позбавленців» було чимало представників колишніх привілейованих станів. У науковій літературі зустрічається неправомірне споріднення двох різних понять: «позбавленці» і «колишні». Так, дослідник В. Іванов вказує, що «колишні» в реаліях радянського життя «зрослися» з «позбавленцями»[12,с.71]. Частково з цим можна погодитися, оскільки в розумінні пересічних громадян ці поняття дійсно були синонімічними. Проте в юридичній і політичній практиці вони лише пересікалися, але не співпадали.

Конституція РСФРР 1918 року проголосила нову класову, пролетарську демократію, демократію виключно для трудящих. Вона не визнавала формальної рівності прав. За часів самодержавства всі піддані царя поділялися на п'ять встановлених законом станів, котрі володіли певним правовим статусом: духовенство, дворяни, купці, міщани та селяни.

Більшовики не мали чіткого розуміння, кого слід вважати «колишніми». У 1917–1920-х рр. «чужими» зазвичай вважалися представники опозиційних політичних партій або всі групи населення, які були невдоволенні новою владою, не залежно від їхнього соціального походження [13,с.25]. Член політбюро ЦК ВКП(б) М. І. Бухарін стверджував, що протидіяти «керуючому пролетаріату» будуть наступні групи суспільства: «1) паразитичні прошарки, торгові капіталісти, спекулянти, біржовики, банкіри; 2) непродуктивна адміністративна аристократія; 3) буржуазні підприємці, інженери, винахідники, які безпосередньо пов'язані з капіталістичним світом; 4) кваліфікована

бюрократія; 5) технічна інтелігенція – інженери, техніки, агрономи, зоотехніки, лікарі, професори, адвокати, журналісти, вчителі та інші; 6) офіцерство; 7) заможне селянство; 8) середня та дрібна міська буржуазія, духовенство» [14,с.163].

Ще з перших днів встановлення радянської влади до «соціально небезпечних елементів» потрапили представники старої інтелігенції, які за оцінками більшовицького керівництва, дискредитували себе участю в революції. За своєю суттю інтелігенція сповідувала загальнодемократичні принципи, прагнула свободи слова, була вільна у своїх переконаннях і висловлюванні думок. Переважна більшість членів комуністичної партії ставилася до старої інтелігенції вкрай негативно. У їхній свідомості інтелігенція асоціювалась аж ніяк не з високими гуманістичними ідеалами. Вона для них була частиною ворожих класів – буржуазії й дворянства, що підлягають знищенню. Г. Касьянов зауважував, що «стереотипи масової свідомості, за якими стара інтелігенція визначалася як чужа й часто ворожа сила, був своєрідним вірусом, здатним щомиті викликати епідемію соціального озлоблення, ненависті, привести до пошуку ворогів спочатку серед колишніх, а потім серед своїх» [15,с.29].

Найбільш близьким і зрозумілим для широких мас населення був поділ суспільства на «чужих» і «своїх» за їх матеріальним становищем. Однак і тут не було єдності критеріїв поділу на «бідних» і «багатих». Зокрема, селянські господарства у найбільш родючих регіонах вважалися «середняцьким», а в бідніших регіонах зазвичай розцінювалися як заможні або куркульські. Настільки різні підходи до визначення соціальної приналежності громадян дозволяли максимально широко трактувати соціальний простір «буржуазних елементів», «експлуататорів» і «чужих».

До середини 1920-х р. такі поняття як «контрреволюціонер», «дезертир», «буржуй», «зрадник», «поміщик», «кулак» часто використовувалися як тотожні. В більшовицькій риториці ворогами були всі незадоволені новою

владою. Якщо для представників партійної та державної влади поняття «чужий» мало переважно політичний відтінок, то для пересічних громадян насамперед емоційно-негативне значення. Підтвердженням цього є стаття у газеті «Правда» за 1919 р., в якій сказано, що громадянин Ухнін – буржуй, який володіє крамницями, будинками, майстернями, він «паразит», «негідник, шкурний елемент», є представником «колишніх людей», а також усіх, «кому раніше жилося добре» [16,с.4]. Останні слова є ключовими для розуміння позиції представників соціальних низів суспільства в тому, що існує споконвічна ненависть голодного до ситого.

У праці «Интеллигенция и Советы» Юрій Ларин зазначає, що після подій жовтня 1917 р. серед робітників панує негативне ставлення до інтелігенції. «Кожен буржуазний інженер або навіть студент, сором'язлива чиновниця або її донька в очах робітника і селянина залишаються представниками пануючого класу. Варто панянці із чиновницької родини правильно пофліртувати і вона з легкістю стане дружиною фабриканта, поміщика, офіцера. А донька робітника зазвичай могла стати лише тимчасовою коханкою, а потім на вулицю – соціальна прірва між двома світами – світ чистих панів і простого люду» [17,с.4]. Тому у повсякденному житті для бідного селянина, робітника або солдата буржуєм, поміщиком, експлуататором, «паразитом» був кожен, хто жив у кращих умовах і розмовляв іншою, часто незрозумілою для них мовою.

Термін «колишні» зустрічається в листі прокурора, який звертається до Президії ВУЦВК і повідомляє про колишнього поміщика, який разом із своїм сином «збирають навколо себе куркулів та інших бувших людей, які не задоволені, що в них відібрали землю і можуть бути небезпечними для радянської влади» [18,арк.221]. Цей лист, датований 1926 р., вкотре вказує на те, що кожна верства українського суспільства по-своєму розуміли дане поняття.

На рівні соціально-побутового спілкування також існувала традиція визначати класову приналежність особи за зовнішніми ознаками. Більшовики

вміло це використовували і породжували нові конфлікти у суспільстві, підігруючи ненависть представників нижчих соціальних верств до так званих «чистих панів». В. І. Ленін закликав «...вигнати поміщиків і захопити поміщицькі землі» при цілковитому зруйнуванні або усуненні «...всіх і всяких місцевих властей, зі зміною їх новими, народними властями» [19,с.300].

Селяни із захопленням виконували всі вказівки «зверху» і одразу ж приступили до встановлення контролю над поміщицькими маєтками та опису майна. Вони рішуче відкидали будь-які способи затягти процес ліквідації поміщицького землеволодіння, не зупиняючись перед погромами маєтків та насильствами над їх власниками. Останні були змушені втікати в місто або емігрувати за кордон. Іноді селяни самі вчиняли самосуд і розправу над поміщиками. Так, в одному із сіл Кам'янецької округи односельці вбили поміщика, який вчасно не виїхав із села і не виконував усіх вимог радянської влади [20,арк.72].

Про негативне ставлення населення до «колишніх» свідчить також і нескінченний потік доносів, які почали надходити до органів нової влади майже з перших днів її існування. У листах повідомляли про засекречення соціального походження, значні капітали в банках, рекомендували зробити обшук, повідомляли адреси тих чи інших «царських прислужників», попереджали про фальсифікацію документів. Прикладом є заява простого робітника, члена комуністичної партії О.М. Щербакова секретарю ЦК КП(б)У, датована 15 січня 1920 р. Він повідомляв, що «10 січня 1920 р., на загальному зібранні партії, група робітників була змушена демонстративно залишити зал засідання. Оскільки зібрання проходило в напруженій атмосфері, відчувалося роз'єднання на два табори: робітники і дрібнобуржуазна інтелігенція. Останні поводити себе зверхньо, вороже, постійно перебивали...Я вважаю, що цієї характеристики достатньо, щоб знайти «корінь зла», або знайти ліки проти нього. Якщо не вжити запобіжних заходів, то партія розколеться і це призведе до краху радянської влади» [21,арк.1–2].

Отже, соціальна криза післяреволюційного періоду поєднувалася з відсутністю чіткого розуміння критеріїв розмежування радянського суспільства на «своїх» і «чужих». Критерії ідентифікації «колишніх» як особливого соціуму формувалися стихійно. Вони були невизначеними і залежали від конкретно-історичних ситуацій та від суб'єктивних факторів. Нестабільність і неоднозначність соціального статусу громадян післяреволюційної радянської України, що характеризується крайнім ступенем деструктуризації суспільства, погіршувалася спорідненням різних суспільних верств і високою соціальною мобільністю значної частини населення. Слід враховувати також і відсутність у післяреволюційній Україні усталених визначень тих чи інших понять і термінів, їх багатозначність або невідповідність змісту сучасного розуміння, що також часто призводить до спотворення історичної реальності.

Радянське суспільство формувалось в процесі постійного тісного впливу і взаємозв'язку різних соціальних прошарків, які проявлялися у всіх сферах життя. Так, помічник прокурора СРСР І.С. Кондорушкин в 1920-х рр. неодноразово наголошував, що на кожному кроці «невидимі нитки» переплітають всі групи населення і пов'язують радянських і партійних робітників з «міщанським болотом» [22,с.54].

Після встановлення радянської влади в Україні такі соціальні категорії, як капіталісти, поміщики, чиновники все більше втрачали своє колишнє значення, набуваючи при цьому нового змісту. З одного боку, в середовищі більшовиків «колишнім» міг бути кожен, хто був незадоволений новою владою, незалежно від соціального походження. Водночас на рівні соціально-побутового спілкування, для широких верств населення основною ознакою «чужого» було зневажливе, зверхнє ставлення до населення, «відрив від народу». Всі ці фактори вказують на те, що визначити чіткі межі соціального простору «колишніх» не можливо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СРСР. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.
2. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – К.: Вища школа, 1987. – 199 с.
3. Селунская В. М. Социальная структура советского общества. История и современность. – М.: Издательство политической литературы, 1987. – 326 с.
4. Ткачова Л. І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: Наукова думка, 1985. – 192 с.
5. Федюкин С.А. Партия и интеллигенция. – М.: Политиздат, 1983. – 240 с.
6. Софинов П. Очерки истории ВЧК (1917–1922 гг.). – М.: Политиздат, 1960. – 248 с.
7. Литвин В. М. Історія України: (У 3 т.) / Відп. Ред. В. А. Смолій. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – Т. 3.: Новітній час (1914–2004). – Кн. 1. – 2005. – 831 с.; Кн. 2. – 2005. – 639 с.
8. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921– 1928 рр.): Колективна монографія в 2-х частинах. Частина 1 / Ред. кол.: В.М. Литвин (голова). – К.: Наукова думка, 2006. – 652 с.
9. Большая Советская Энциклопедия Т.48. / Гл. ред. Введенский Б.А. – М.: 1957. – 672 с.
10. Тихонов В. И., Тяжелникова В. С., Юшин И.Ф. Лишение избирательных прав в Москве в 1920–1930-е годы. – М., 1998. – 326 с.
11. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917 – 1936 рр.): Наукове видання. – К.: Темпора, 2013. – 624 с.

12. Виктор Иванов. Бывшие люди // Родина 1999. – № 4. – С. 70 – 73.
 13. Луначарский А.Б. Бывшие люди: очерк истории партии эсеров. М.: 1922. – 81 с.
 14. Бухарин Н. И. Экономика переходного периода // Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – 387 с.
 15. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К.: Наук. думка, 1991. – 96 с.
 16. Правда 1919 3 августа с. 4.
 17. Ларин Ю. Интеллигенция и Советы. Хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат. – М.: Гос. изд., 1924. – 91 с.
 18. Центральний державний архів Вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 68. – Арк. 328.
 19. Ленін В. І. Розпуск Думи і завдання пролетаріату // В.І.Ленін. Повне зібрання творів. Т. 13. – К.: Політвидав України, 1971. – 548 с.
 20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 328. – Арк. 90.
 21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 180. – Арк. 129.
 22. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. Предисл.: Курский Д.И. – М., Л.: Госиздат, 1927. – 254 с.
-
1. Trifonov I. Ya. Likvidatsiya ekspluatatorskih klasov v SRSR. – М.: Politizdat, 1975. – 406 s.
 2. Turchenko F. G. Velikiy Oktyabr i likvidatsiya ekspluatatorskih klasov na Ukraine. – К.: Vyshcha shkola, 1987. – 199 s.

3. Selunskaya V. M. Sotsialnaya struktura sovetskogo obshchestva. Istoriya i sovremennost. – M.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1987. – 326 s.
4. Tkachova L. I. Inteligentsiya radyanskoyi Ukrayini v period pobudovi osnov sotsializmu. – K.: Naukova dumka, 1985. – 192 s.
5. Fedyukin S.A. Partiya i intelligentsiya. – M.: Politizdat, 1983. – 240 s.
6. Sofinov P. Ocherki istorii VChK (1917–1922 gg.). – M.: Politizdat, 1960. – 248 s.
7. Litvin V. M. Istoriya Ukrayini: (U 3 t.) / Vidp. Red.. V. A. Smoliy. – K.: Vidavnichiy dim «Alternativi», 2005. – T. 3.: Novitniy chas (1914–2004). – Kn. 1. – 2005. – 831 s.; Kn. 2. – 2005. – 639 s.
8. Narisi povsyakdenного zhittya radyanskoyi Ukrayini v dobu nepu (1921– 1928 rr.): Kolektivna monografiya v 2-h chastinah. Chastina 1 / Red. kol.: V.M. Litvin (golova). – K.: Naukova dumka, 2006. – 652 s.
9. Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya T.48. / Gl. red. Vvedenskiy B.A. – M.: 1957. – 672 s.
10. Tihonov V. I., Tyazhelnikova V. S., Yushin I.F. Lishenie izbiratelnyh prav v Moskve v 1920–1930-e gody. – M., 1998. – 326 s.
11. Vronska T. Upokorennya strahom: simeyne zaruchnitstvo u karalnyi praktitsi radyanskoyi vladi (1917 – 1936 rr.): Naukove vidannya. – K.: Tempora, 2013. – 624 s.
12. Viktor Ivanov. Byvshie lyudi // Rodina. – 1999. – № 4. – S. 70 – 73.
13. Lunacharskiy A.B. Byvshie lyudi: ocherk istorii partii eserov. – M.: 1922. – 81 s.
14. Buharin N. I. Ekonomika perehodnogo perioda // Buharin N.I. Problemy teorii i praktiki sotsializma. – M., 1989. – 387 s.

15. Kasyanov G.V., Danilenko V.M. Stalinizm i ukrayinska inteligentsiya (20-30-ti roki). – K.: Nauk. dumka, 1991. – 96 s.
16. Pravda. – 1919. – 3 avgusta. – S. 4.
17. Larin Yu. Intelligentsiya i Sovety. Hozyaysto, burzhuaziya, revolyutsiya, gosapparat. Gos. izd., M.: 1924. – 91 s.
18. Tsentralniy derzhavniy arhiv Vishchih organiv vladi Ukrayini (dali – TsDAVO Ukrayini). F. 1. – Op. 3. – Spr. 68. – Ark. 328.
19. Lenin V. I. Rozpusk Dumi i zavdannya proletariatu // V.I.Lenin. Povne zibrannya tvoriv. T. 13. – K.: Politvidav Ukrayini, 1971. – 548 s.
20. TsDAVO Ukrayini. – F. 1. – Op. 3. – Spr. 328. – Ark. 90.
21. Tsentralniy derzhavniy arhiv gromadskih ob'ednan Ukrayini (TsDAGO Urayini) F. 1. – Op. 20. – Spr. 180. – Ark. 129.
22. Kondurushkin I.S. Chastnyy kapital pered sovetskim sudom. Puti i metody nakopleniya po sudebnym i revizionnym delam 1918–1926 gg. Predisl.: Kurskiy D.I. – M., L.: Gosizdat, 1927. – 254 c.